UOT 94

SAMUDƏ İSKƏNDƏROVA
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi
samuda.1970.bdu@gmail.com

XIX ƏSRİN II YARISINDA FRANSANIN ASİYA VƏ AFRİKADA MÜSTƏMLƏKƏ İŞĞALLARININ GENİŞLƏNMƏSİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/40-47

XIX əsrin 70-90-cı illərində Fransada maliyyə kapitalının inkişafı onun müstəmləkəçilik siyasətinin güclənməsinə səbəb oldu. Müstəmləkələr Fransa kapitalının tətbiq sahəsinə çevrildi. Fransa dünyanın bölünməsini başa çatdırmaq üçün ən böyük kapitalist dövlətlərin mübarizəsində fəal iştirak etdi. 1895-ci ildə Fransa Madaqaskar adasını ələ keçirdi, 1896-cı ildə müstəmləkə elan etdi. XIX əsrin 80-90-cı illərində Afrikanın dərinliklərinə doğru irəliləyən müstəmləkəçilər Konqo, Niger, Ubangi, Çad gölü yaxınlığındakı Şəri çaylarının hövzələrində geniş əraziləri ələ keçirdilər, Şərqi Sudana, Nil çayının yuxarılarına doğru irəliləməyə başladılar. Fransızların Afrika və Asiyada işğal planları ingilis müstəmləkəçilərinin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Tropik Afrikanın bölünməsi haqqında 1899-cu il İngiltərə-Fransa müqaviləsinə əsasən, Fransa Konqo və Nil su hövzəsindən bir sıra ərazilər aldı. Şimali Afrika, Qərbi Sudan və Konqo çayı hövzəsindəki geniş ərazilər Fransanın müstəmləkəçiliyi altına keçdi.

Açar sözlər: Müstəmləkə, İmperiya, Monarxiya, Afrika, Madaqaskar.

Giriş. XIX əsrin 70-90-cı illərində dünyanın ərazi bölgüsü uğrunda mübarizə daha da gücləndi. Müstəmləkə siyasətinin köhnə motivlərinə maliyyə kapitalı xammal mənbələri, kapitalın ixracı,nüfuz dairələri uğrunda mübarizəni də əlavə etdi. Müstəmləkə siyasətinin yeni motivləri kapitalist inhisarların sürətlə artması ilə əlaqədar yarandı. Müstəmləkəyə sahiblik rəqiblə mübarizənin gözlənilməz hallarına qarşı inhisarın uğurunun təminatıdır. Kapitalizmin inkişafı və xammal qıtlığı iə bağlı müstəmləkələrə yiyələnmək istəyi daha da gücləndi. Kapital ixracının artması müstəmləkələrin işğalına güclü təkan verdi.

1873, 1882, 1890 və 1900-cü illərin dünya böhranları dünyanın parçalanması uğrunda mübarizəni gücləndirdi [5, s.540]. Ən böyük müstəmləkə imperiyalarının ilk növbədə İngiltərə və Fransa imperiyalarının yaradılması bu dövrə təsadüf edir.Müstəmləkələrin bölünməsi böyük dövlətlər arasında mübarizənin kəskinləşməsi ilə müşayiət olunurdu.

Fransanın müstəmləkə fəthində böyük artım 1880-1900-cü illərdə baş verdi.Fransanın müstəmləkələrinin artması ölkədə maliyyə kapitalının fəaliyyəti ilə bağlı idi. Bu dövrdə maliyyə kapitalı baxımından Fransa Almaniya və Yaponiyadan birlikdə bir neçə dəfə zəngin idi və İngiltərədən sonra ikinci yerdə idi. Sırf iqtisadi şəraitdən əlavə və onlara əsaslanan müstəmləkə mülklərinin ölçüsünə coğrafi şərait də təsir göstərir ki, bu Fransanın, xüsusilə Afrikadakı müstəmləkə siyasətinə üstünlük verirdi.

Fransa müstəmləkələri ələ keçirməklə öz hegemonluğunu təmin etməyə, torpaqları birbaşa özü üçün ələ keçirməyə deyil, düşməni zəiflətməyə, hegemonluğunu sarsıtmağa çalışırdı. Onların böyük ehtiyatları dəmir, manqan, sink, qalay, mis, qurğuşun, xrom və s. müşk, kakao, çay, qəhvə, düyü, zeytun yağı, qarğıdalı, vanil və hətta o dövrdə dəbdə olan dəvəquşu lələkləri Konqo və Fransız Ekvator Afrikasından gətirilirdi. Müstəmləkələrin sərt istismar üsulları Fransanı xarakterizə edirdi.Fransa müstəmləkələrdə öz hökmranlığını təmin etmək üçün hiylə, zorakılıq, təxribat və rüşvətdən istifadə edirdi. Müstəmləkə istismarının əsas üsulları məcburi əmək, təbii xərac, monokultura və qoruqlar sistemi - müstəmləkəçilərin yerli əhalini torpaqlarından məhrum edərək qovduğu xüsusi ərazilərin zəbti idi.

***Əsas mətn*.** Fransa-Prussiya müharibəsi III Napoleonun intensiv şəkildə həyata keçirdiyi müstəmləkə fəthlərini dayandırdı. Lakin maliyyə kapitalının artması müstəmləkə siyasətinə qayıtmaq üçün əlverişli şərait yaratdı. Böyük sənaye və maliyyə dairələrinin maraqlarına cavab verən müstəmləkə ekspansiyası mötədil burjua respublikaçıları partiyasının hakimiyyətə gəlməsi ilə eyni vaxta düşdü.

Müstəmləkə ekspansiyasının canlanması bu partiyanın lideri C.Ferrinin adı ilə sıx bağlıdır.Ferri və onun ardıcılları həmin dövrdə müstəmləkə siyasətini həyata keçirərkən bir sıra siyasi partiyalara inamsızlıq və düşmənçilik, öz hərbi-müstəmləkəçilik əməliyyatlarının miqyasını gizlətməyə çalışan Üçüncü Respublika hökumətlərinin qeyri-müəyyənliyi, İngiltərə və Almaniyanın ciddi müqaviməti kimi ciddi maneələrlə qarşılaşdılar.

C.Klemanso başda olmaqla Radikallar partiyası müstəmləkə siyasətinə mənfi münasibət bəsləyirdi. Partiya liderinin fikrincə, bu, Fransanın Avropadakı qüvvələrini zəiflətdi, onun Almaniya ilə müharibəyə hazırlaşmasına mane oldu. Klemanso müstəmləkə siyasətinin liderlərinə qarşı bütün hücumlarına baxmayaraq, o, heç vaxt Fransa qoşunlarının müstəmləkələrdən çıxarılmasını təklif etməmişdi. Fransa gücləndikdə və müstəmləkələri fəth etməkdə uğurları bəlli olduqda, radikallar müstəmləkəçiliyi tənqid etməkdən əl çəkdilər.

Monarxiya tərəfdarları olan partiyalar da qisas almaq üçün lazım olan qüvvələri metropoldan yayındırmamağı zəruri hesab edərək mötədil respublikaçıların müstəmləkə siyasətinə qətiyyətlə qarşı çıxdılar. Hətta mötədil respublikaçıların müəyyən bir hissəsi də müstəmləkə siyasətini tənqid edirdi. Lakin onlar Ferrini yalnız prinsipcə təsdiqlədikləri müstəmləkə siyasətini həmişə uğurla həyata keçirmədiyinə görə qınadılar [3, s.280-285].

Fransanın Əlcəzairi müstəmləkəyə çevrilməsi iri torpaq mülkiyyətçiliyi xarakteri daşıyırdı. Tutulan torpaqların 90%-i təxminən 10 min fransız torpaq mülkiyyətçisinə verildi. Elzas və Lotaringiyadan mühacirət etmiş 1183 ailə həmin torpaqlarda məskunlaşdırıldı. Torpaqların isə yalnız 10%-i kiçik və orta kolonistlərin əlinə keçdi. Fransızların işğalı ərəb kəndli təsərrüfatının məhvinə səbəb oldu. Hətta artezian quyuları da dağıdıldı və beləliklə oazislər səhraya çevrildi.

Fransa 1837-ci ildən Tunisə nüfuz etməyə çalışırdı, lakin ordusu İngiltərənin müqaviməti ilə qarşılaşdıqdan sonra oranı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Fransa və İngiltərə kapitalı 1850-ci illərdə Tunisə nüfuz etməyə başladı. Ölkədəki üsyanla bağlı bəyin çətinliklərindən istifadə edən fransızlar 1863 və 1865-ci illərdə ona ümumi məbləği 60 milyon frank olan iki dəfə kredit verdi. Nəticədə Tunisin maliyyəsi fransa kapitalistlərinin əlinə keçdi. 1867-ci ildə Tunis hökuməti ölkədəki aclıq səbəbindən kredit ödənişlərini dayandırdı. Ancaq 1860-cı illərdən İtaliya burjuaziyası Tunisə iddialarını bəyan etdi ki, bu da fransız diplomatiyasının sonrakı hərəkətlərini çətinləşdirdi [3, s.125].

1868-ci ildə İngiltərə, İtaliya və Fransa nümayəndələrindən Tunisin Borcu üzrə Beynəlxalq Komissiya yaradıldı, burada fransızlar əsas rol oynadılar. Tunis hökumətinin gəlirlərinin əhəmiyyətli bir hissəsinə nəzarəti ələ keçirdi.Fransanın məğlubiyyətindən istifadə edən İtaliya 1871-ci ildə dəniz ekspedisiyasının köməyi ilə Tunisi fəth etməyə çalışsa da, İngiltərənin dəstəklədiyi Fransanın sərt etirazı ilə qarşılaşdı. Fransa-İtaliya rəqabəti 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra həllini tapdı. Konqresdə Fransa Rusiyaya qarşı İngiltərəyə verdiyi dəstəyin müqabilində İngilislərin Fransanın Tunisi ələ keçirməsinə etiraz etməyəcəyinə dair təminat aldı.

Xarici siyasət baxımından Fransa Tunisin tutulacağına əmin idi. Lakin C.Ferrinin başçılıq etdiyi burjuaziyanın bir hissəsi mövcud vəziyyətdən tez istifadə etməyi zəruri hesab etsə də, son dərəcə çətin daxili və xarici vəziyyətə görə bunu həyata keçirməyi üç il gecikdirdi. İndi Almaniya hətta Fransanı tələsdirirdi. Aprel ayında Bismark Fransa səfiri Sen-Valiyə Fransanın nə Afrikada,Asiyada müstəmləkə işğallarının genişlənməsinə mane olmayacağını açıqladı [4, s.289].

Bir çox mötədil respublikaçı liderlərin Tunisi ələ keçirməkdə şəxsi marağı var idi. Bəy Fransanın borclarının faizini ödəməkdə ehtiyatsız davrandığı üçün Tunis kreditinin paylarının nominal dəyəri 500 frankdan 75 franka qədər düşdü. Məhz o zaman bu qiymətli kağızların əksəriyyətini Fransa-Misir bankı satın aldı və onları Ferri, Qambetta və Tunisdəki Fransa konsulu Roustan da bura daxil idi. Tunis Fransanın hakimiyyəti altına düşsəydi, Tunis kreditinə zəmanət verəcək və qiymətli kağızlar öz ilkin dəyərini alacaq, bu da onların sahiblərinə dərhal 20 milyon frank əhəmiyyətli mənfəət gətirəcəkdi.8 iyun 1883-cü ildə Fransa ilə Tunis arasında protektorat konvensiyası imzalandı və ölkənin nəzarəti Bəyin xarici işlər naziri və ordu komandiri olan Fransa Rezident generalına verildi.

Tunisdəki fransa müstəmləkəçiliyi, Əlcəzairdəkindən daha çox, iri torpaq mülkiyyətçiliyi xarakteri daşıyırdı. Burjuaziyanın nümayəndələri, nazirlər, generallar, senatorlar, deputatlar, qəzet redaktorları 2-4 min hektarlıq nəhəng mülklər aldılar. Hər bir mülkə əvvəllər bu torpağa sahib olan müəyyən sayda ərəb kəndliləri təyin edildi. Bu yolla feodal-təhkimli istismar üsullarından istifadə edilməklə

nəhəng latifundiyalar yaradılırdı. 1887-ci ilə qədər Tunisdə fransızlar tərəfindən ələ keçirilən bütün torpaqların üçdə biri 175 mülkiyyətçiyə məxsus idi. Bu siyasət ərəb kəndli iqtisadiyyatını məhv etdi, xalqın ən qəddar istismarını və Tunisin mineral ehtiyatlarının amansız şəkildə istifadəsini təmin etdi. Böyük üstünlüklərə baxmayaraq, Tunisdəki fransa əhalisi çox deyildi: 1881-ci ildə - 700 nəfər, 1891-ci ildə - 10 min, 1901-ci ildə - 24 min, eyni zamanda İtaliya əhalisi isə 71 minə çatdı [2, s.326]. Üçüncü Respublika Saharaya daxil olmaqdan imtina etmədi. Mühəndis Düponşelin 1875-ci ildə irəli sürdüyü Trans-Saxara dəmir yolunun tikintisi layihəsi əsasında 1879-cu ildə ictimai işlər naziri Freysine xüsusi komissiya yaratdı. 14 dekabr 1880-ci ildə Flatterin başçılıq etdiyi 10-u fransız olmaqla 92 nəfərdən ibarət ekspedisiya Saxaraya göndərildi. Ancaq 1881-ci ilin fevralında o, öldürüldü, sonra digərləri də öldü. Bu, həmçinin səhranın işlənməsinin çətinlikləri Fransanı planlarından əl çəkməyə məcbur etdi.

Ingiltərə Kapstadtdan (müasir Keyptaun) Qahirəyə qədər Afrikada ən böyük müstəmləkə mülkləri yaratmağa çalışırdı, bunun qarşısını Fransa bütün mümkün vasitələrlə aldı, o da öz növbəsində Seneqaldan başlayaraq qərbdən şərqə Afrika torpaqlarına sahib olmaq istəyirdi.

1881-ci ildə Fransa kapitan Qallieninin başçılığı ilə Seneqal və Niger çayları boyunca ekspedisiya göndərdi və o, tezliklə Əhmədi mülklərinin Fransa protektoratı üçün müqaviləni qəbul etməyə məcbur etdi. Əhməd protektoratı tanısa da, mahiyyətcə fransızlar bu ərazilərə sahib deyildilər və 1880-1883-cü illərdə məcbur edildilər. 1883-cü ildə Bamakoda Niger sahilinə çıxan dəniz zabiti Bornye-Debordun başçılığı ilə oraya daha üç ekspedisiya göndərdi, burada o, Sudanda ilk Fransız limanını qurdu və Seneqal ilə Niger arasında möhkəm əlaqə yaratdı.

Fransa ordusu gözlənilənlərin əksinə olaraq Samori qoşunlarının ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdı. Dörd illik müharibədən sonra (1882-1886) Fransa onunla sülh müqaviləsi bağlamaq məcburiyyətində qaldı. Samori onun bütün zəifliyini bilirdi. Yaranan möhlətdən yeni müharibəyə hazırlaşmaq üçün istifadə etdi. Samori fransızlara qarşı mübarizədə xüsusi strateji texnikadan da istifadə edirdi. O, öz hərbi qüvvələrini üç yerə böldü: biri bilavasitə fransızlarla vuruşdu, digəri geri çəkilə biləcəkləri yeni istehkamlar inşa etdirdi, üçüncüsü isə əhalinin bütün əmlakı ilə yeni əraziyə keçidini təmin etməli idi. Qallieninin 1887-ci il mayın 12-də Sultanın "indiki və gələcək" mülkləri üzərində Fransız protektoratı haqqında müqavilə imzalamağa məcbur etdiyi Əhmədə qarşı da hərbi əməliyyatlar davam etdi.

Bu texnika 1850-ci illərdə Federbom tərəfindən təklif edilmişdi.Bu, fransızların ayrı-ayrı yerli krallara silah, pul və avadanlıqla kömək etməsindən ibarət idi. Sonuncular minnətdarlıq edərək, qonşuları ilə müharibələr apardılar və onları məğlub etdilər. Sakinlərin və ərazilərin bütün sərvətlərindən istifadə edə bildilər, lakin fəth edilən ərazilər özləri Fransanın protektoratı altına keçdilər. Bu üsul fransızlara geridə qalmış yerli tayfalar arasında çəkişmələrdən istifadə edərək Afrika xalqlarını bir-birinə qarşı qoymağa, onları ayırmağa və bununla da onların müqavimətini zəiflətməyə imkan verdi. Fransa müstəmləkəçiləri digər üsullardan da istifadə edirdilər. Onlar fırıldaq yolu ilə yerli kralları müqavilələr bağlamağa məcbur edirdilər, guya əraziləri özləri könüllü Fransız protektoratına verirdi. Sonradan bir sıra oxşar müqavilələr əsasında fransızlar geniş müstəmləkə ərazilərinin tanınmasını tələb etdilər.

Fransız müstəmləkəçiləri başa düşdülər ki, həm Əhməd, həm də Samori, imzalanmış müqavilələrə baxmayaraq, lazımi fürsətdə yenidən işğalçılara qarşı çıxmağa çalışacaqlar. Ona görə Qərbi Afrika xalqlarına qarşı hərbi əməliyyatlar apardılar. Fransa qoşunlarının uğursuzluqlarına baxmayaraq, Deputatlar Palatası müstəmləkə ekspedisiyaları üçün kreditlər verməyə davam etdi və müxalifət buna etiraz etmədi. O, yalnız mötədil respublikaçıların Fransanın müstəmləkə siyasəti üçün imkan yaratmasından narahat idi. Samori yeddi il ərzində fransa ordusunun hücumunu uğurla dəf etdi. Təsadüfi deyil ki, Afrika xalqlarının milli-azadlıq mübarizəsinin liderləri arasında məhz o, fransa burjuaziyasında böyük nifrət doğurur, onu "yalnız terror və əhalinin məhvi yolu ilə hakimiyyətə yiyələnmiş tiran" adlandırırdılar. " Fransız "altruistləri" və "maarifçilər" 1898-ci ilə qədər Qərbi Sudan xalqlarının müqavimətini dəf edə bilmədilər. Ancaq tədricən onlar Samorini ölkənin daxili ərazilərinə çəkilməyə məcbur etdilər. 1898-ci ildə onu tutub Qabona göndərdilər. Fransızlar Seneqaldakı əraziləri və Nigerin yuxarı axarını ələ keçirdilər, bundan sonra orada inzibati nəzarət qurdular. 17 oktyabr 1899-cu il tarixli fərmanla Sudan ərazisi parçalandı. Ərazisinin çox hissəsi Seneqala, Fransa Qvineyasına, Fil Dişi Sahilinə və Dahomeyəyə keçdi. Yalnız iki hərbi ərazi qaldı: Niger və Mavritaniya.

Afrika xalqlarının Fransa müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizəsi təkcə iri qəbilə birliklərinin yaradılması yolu ilə deyil, daha xarakterik olan müharibələr və ayrı-ayrı qəbilələrin üsyanları şəklində həyata keçirilirdi ki, 1892-1894-cü illərdə Dahomean müharibəsi buna misal ola bilər. Qvineya sahillərindəki ən güclü yerli dövlətlərdən biri olan Daqomeyada 7-8 min muzdlu əsgər və 3 min Amazondan ibarət daimi hərbi qüvvə var idi. Bundan əlavə, lazım gələrsə, ümumi səfərbərlik elan edilirdi. 1885-ci ildə fransızlar Porto-Novo və Kotonuda kiçik qarnizonlar yerləşdirdilər. Daqomeya kralı onların çıxarılmasını tələb etdi. Buna cavab kimi, kifayət qədər hərbi qüvvəsi olmayan fransızlar danışıqlar aparmaq üçün Dahomeyə missiya göndərdilər, lakin uğursuz oldu. Bu zaman Dahomey kralı Qle-Qlenin ölümündən sonra vəliəhd şahzadə Qbedasse və ya Behanzina adı ilə taxta çıxdı. O, ordusunu yaxşı təşkil edə bildi və Fransaya bir sıra məğlubiyyətlər verdi. Bir neçə il ərzində Qbedasse fransızların hücumunu uğurla dəf etdi və 1890-cı ildə onlarla müqavilə bağladı, buna görə Fransanın Kotonou limanına və Porto-Novo krallığına olan hüquqlarını tanıdı və əvəzində 20 ildə min frank adı.O, bu pulu 1892-ci ildə faktiki olaraq 1400 nəfərlik ordunu Dahomeyə, sonra isə çoxsaylı əlavə qüvvələr göndərən Fransa ilə yeni müharibə üçün silah almaq üçün istifadə etdi. Yalnız il yarım davam edən mübarizədən sonra Qbedasse 1894-cü ildə təslim oldu. Fransızlar Dahomeyi ələ keçirdilər və liderini Martinikaya apardılar [1, s.316].

1895-ci ildə Seneqal, Fransız Sudanı, Mavritaniya, Fransız Qvineyası, Fil Dişi Sahili, Daqomeya və Yuxarı Volta koloniyaları Fransız Qərbi Afrikası adlanan bir koloniyaya birləşdirildi. Sonradan Niger də ona birləşdirildi. Fransa Qərbi Afrikasının ayrı-ayrı müstəmləkələri arasında sərhədlər qəbilələrin etnik tərkibi, iqtisadi əlaqələri və ya təbii sərhədləri nəzərə alınmadan müstəmləkəçilər tərəfindən özbaşına qurulmuşdu, beləliklə bəzi millətlər süni şəkildə parçalanmış və ayrılmışlar.

Qabon limanının bir hissəsi Fransa tərəfindən 1839-cu ildə yerli liderdən çox ucuz qiymətə alındı və uzun müddət bu koloniya müstəmləkəçilərin diqqətini çəkmədi. 1875-ci ildə böyük fransız fəthçilərindən biri Savorqnan de Brazza burada fəaliyyətə başladı.İtalyan mənşəli Brazza (1852-1905) 1874-cü ildə Fransada kollec və dəniz məktəbini bitirərək Fransa vətəndaşlığını qəbul etmişdi. 1875-ci ildə Konqo çayı və onun qolları boyunca üç avropalı və 17 yerli ilə səyahətə başladı. Lakin Konqo bölgəsi Belçika kralı Leopoldun himayə etdiyi "Beynəlxalq Afrika Assosiasiyası" adından fəaliyyət göstərən Stenli kimi digər "kəşfiyyatçıları" cəlb etdi. Bu, Fransa hökumətini narahat etdi və parlament təcili 100 min frank kredit ayırdı.Brazza, yerli qəbilə liderləri ilə onların üzərində bir Fransız protektoratı üçün saxta müqavilələr bağlayaraq, mümkün qədər "sülh yolu ilə" fəal şəkildə hərəkət etdi. Stenli ilk dəfə, özünün dediyi kimi, "bir neçə tüfəngli seneqallının müşayiəti ilə bu çılpaq raqamuffinlə" tanış olanda, o, "raqamuffin"in artıq Fransaya əhəmiyyətli əraziləri ilhaq etdiyi barədə bəyanatı nəzərə almağa məcbur oldu. İçəriyə doğru hərəkət edən Brazza bir sıra şəhərləri, xüsusən də Oqovadakı Francevill və Konqodakı Brazzavill şəhərlərini inşa etdirdi.

Misirdəki uğursuzluqlarla bağlı olan Britaniya hökuməti qəfildən Fransa və Belçikanın Konqo ərazisini və onun qollarını ələ keçirdiyinə əmin olduqdan sonra 1884-cü ildə Portuqaliya ilə onun "hüquqlarını" tanıyan müqavilə bağlayıb müqavimət göstərməyə çalışdı.Lakin Portuqaliya İngiltərədən o qədər asılı idi ki, əslində kimin "hüquqları"nın müzakirə olunduğuna heç kim şübhə etmirdi. Fransa, Belçika və Almaniya müqaviləyə qarşı çıxdılar. C.Ferri məsələni Herbert Bismarkla razılaşdırıb beynəlxalq konfransın çağırılmasını təklif etdi. 15 dekabr 1884-cü ildə Berlində 14 ştatın iştirakı ilə açıldı. Onlar ilk növbədə İngiltərəni Portuqaliya ilə 1884-cü il müqaviləsindən imtina etməyə məcbur etdilər. Fransa, İngiltərə və Almaniya artıq Afrikada bir sıra ara-sıra koloniyalar əldə edib, hər biri öz mülklərini vahid bir bütöv haında birləşdirmək istəyirdi. Kral Leopold Afrikanın mərkəzi bölgələrini ələ keçirərək bunu mümkünsüz etsə də Konqo ona qaldı. 26 fevral 1885-ci ildə Berlin konfransı Leopoldun Konqodakı mülklərinin sərhədlərini müəyyən edən konvensiyanın imzalanması ilə başa çatdı və o, tezliklə Belçika ilə şəxsi ittifaqla bağlı olan "müstəqil Konqo dövləti" olduğunu elan etdi. Fransa Konqonun Brazzanın tuta bildiyi hissəsini aldı. Onun ekspedisiyasına təxminən 2 milyard frank xərcləyən Fransa hökuməti 800 min kvadratmetrlik bir ərazi əldə etdi. Fransa və Belçika arasındakı digər mübahisələr 1894-cü il avqustun 14-də Ubangi çayı boyunca, Mbom boyunca onun qollarına, Konqo və Nil arasındakı su hövzəsi boyunca sərhədi təyin edən müqavilə ilə həll edildi. 1891-ci ildə fransızların məğlub olduğu Haut-Ubangi 13 iyul 1894-cü ildə Konqodan ayrılaraq muxtar koloniyaya çevrildi [4, s.297].

Berlin konfransından sonra Fransa Çad gölünə axan Çari çayına ekspedisiya təşkil etdi. Lakin burada fransızlar Sudan qəbilələrini birləşdirərək Mərkəzi Sudanda güclü hərbi təşkilat yaradan Sultan Rabehin müqaviməti ilə qarşılaşdılar. 1891-ci ildən o, bir neçə il fransızlara qarşı uğurlu mübarizə apardı. 1897-ci ildə onlar Rabehə qarşı üç böyük hərbi ekspedisiya göndərdilər, lakin yalnız 1900-cü ildə onun qoşunlarını böyük itkilər bahasına məğlub etdilər. Rabeh döyüşdə ölümcül yaralandı. Onun qurduğu qəbilələr ittifaqı dağıldı.Onlardan bəziləri Rabehin oğlu Fadl-Allahın başçılığı altında iki il fransızlara qarşı partizan müharibəsi apardılar və o da döyüşdə həlak oldu. Yalnız ondan sonra Fransa bu Afrika ərazilərini fəth edə bildi. 1910-cu ilə qədər Qabon, Orta Konqo, Oubangi-Şari və Çad koloniyaları Fransa general-qubernatorunun rəhbərlik etdiyi Fransız Ekvator Afrikası oldu. Hər bir koloniyaya fransız qubernator müavinləri rəhbərlik edirdi.

Afrikanın şərqində kiçik bir Fransa müstəmləkəsi olan Somali (Obock) var idi. Hələ 1862-ci ildə Obock ərazisində kiçik bir torpaq sahəsi yerli padşahdan ucuz qiymətə alınmışdı. 20 ildən sonra fransızlar Sagallo limanını satın aldılar və tezliklə bir sıra torpaqları ələ keçirib Qobad Sultanlığı üzərində protektorat elan etdilər. 1888-ci ildə onlar Cibuti şəhərini işğal etdilər. Ərazi baxımından kiçik, lakin strateji və iqtisadi baxımdan çox vacib olan Obock koloniyası belə yaradıldı, xüsusən də Fransa anti-İngilis və anti-İtalyan məqsədləri üçün yaxınlıqdakı Həbəşistan və onun negasi Menelik ilə sıx əlaqələr saxlamağa çalışdığı üçün.

XVI əsrin əvvəllərində Portuqallar tərəfindən Madaqaskarın kəşfindən bəri Fransızlar adanı ələ keçirməyə çalışdılar. XVIII əsrin 70-ci illərində Benyovski adanın bir hissəsini Fransa üçün ələ keçirdi. 1878-ci ildə Madaqaskar və Fransa arasında adada geniş torpaqları olan fransız Labordenin mirası üstündə münaqişə baş verdi. Hökumət torpaqları Labordenin varislərinə verməkdən imtina etdi və 29 mart 1881-ci ildə 305 maddəlik kod verdi. Onun geriyə qüvvəsi olan 85-ci maddəsi ağır cəzalar altında torpaqların Malaqas tərəfindən əcnəbilərə satılmasını qadağan edirdi. Tezliklə mərhum Kraliça II Ranavalona öz qohumu III Ranavalona ilə əvəz olundu, o daxili mütərəqqi islahatlar, hər şeydən əvvəl köləliyin ləğvi, habelə quldarlığın ləğvi yolu ilə milli siyasət yeritməyə və ölkənin müstəqilliyini möhkəmləndirməyə davam etdi. Tananarive hökuməti 1883-cü il martın 12-də ABŞ-la, 1883-cü ilin mayın 15-də Almaniya ilə dostluq müqavilələri bağlamağa, habelə ingilis-fransız ziddiyyətlərindən istifadə etməyə nail oldu.Ona görə , həmin il iyunun 1-də Fransa ona ultimatum təqdim edəndə - 16-cı paralelə qədər adanın şimal hissəsini ona verməyə, Labordenin varisləri də daxil olmaqla fransızlara 1 milyon frank kompensasiya ödəməyə razı oldu.Madaqaskarın xarici siyasətinə nəzarət etmək üçün onu qəti şəkildə rədd etdi. Mayın 17-də Fransanın yeddi gəmidən ibarət eskadronu müharibə elan etmədən hərbi əməliyyatlara başlayıb, Dieqo Suaresi və digər əraziləri işğal etdi. Xalqı işğalçılara qarşı "ədalətli müharibəyə" çağıran Rainilaiarivonini dəstəklədi. Sentyabrın 1-də Farafatidə məğlub olan fransızlar geri çəkilməyə məcbur oldular.

Əlverişli beynəlxalq şəraitdən istifadə edən Fransa 1894-cü ildə Madaqaskarla yeni müharibəyə başladı və general Düşesnin 22 min nəfərlik ekspedisiya qüvvəsini ora göndərdi. Malaqas xalqının qəhrəmancasına müqavimətinə baxmayaraq, Madaqaskar hökuməti 1895-ci il oktyabrın 1-də Fransanın protektoratlığını tanıyaraq ona diktə edilmiş sülh şərtlərini imzalamağa məcbur oldu. Fransız rezident general Madaqaskarın bütün daxili və xarici işlərini idarə etmək və lazımi hərbi qüvvələri saxlamaq hüququnu aldı.Yerli əhali Fransa işğalçılarına müqavimət göstərməkdə davam edirdi. 1896-cı ildə minlərlə partizanın iştirak etdiyi üsyan oldu. O, anti-Avropa və antixristian xarakter aldı. 1896-cı il fevralın 11-də Fransa Avropa dövlətlərinə Madaqaskarı zəbt etdiyini bildirərək, avqustun 6-da Madaqaskar haqqında bir maddədən ibarət qanun qəbul etdi: "Madaqaskar adası ona bitişik adalar Fransız koloniyası elan edildi;." Lakin adada vəziyyət son dərəcə gərgin olaraq qalırdı, baxmayaraq ki, Fransızlar kraliçanın etirazlarına məhəl qoymadan Rainilaiarivonini dərhal Əlcəzairə göndərdilər və indi onu "Ranavalona, Allahın lütfü və Fransa Respublikasının iradəsi ilə Madaqaskar Kraliçası" adlandırdılar.

1896-cı ilin iyulunda bir Fransa sakini Madaqaskardan bildirdi ki, ayağımızın altında torpaq yanır və "əgər onlar taktikanı dəyişməsələr, onda... üsyan ümumiləşəcək, Tananarivedə qarşımıza çıxacaq və ekspedisiya tamamilə yenidən" başlamalıdır. Narahat olan Fransa hökuməti sentyabr ayında Gallieni adada rezident general təyin etməklə həll yolu tapdı. Tananariveyə çatan kimi o, kraliçadan əvvəlcə onu ziyarət etməyi tələb etdi, Madaqaskar bayrağının endirilməsini və onun yerinə Fransa

bayrağının qoyulmasını əmr etdi,daxili işlər nazirini və bəzi dövlət məmurlarını edam etdi. 28 fevral 1897-ci ildə o, krallığın məhv edildiyini elan etdi və hökumətinin rəsmi razılığını gözləmədən III Ranavalonanı Reunion adasına göndərdi. Bu əməl dünya mətbuatında işıqlandırıldı və Fransa parlamenti ordusunun Madaqaskardakı əməliyyatlarını alqışladı. Gallieni qubernator titulunu aldı və adanın "sakitləşdirilməsinə" başladı. Lakin müqavimət qırılmadı və fransızlar 1914-cü il müharibəsinə qədər orada böyük ordu qüvvələri saxlamağa məcbur oldular [5, s.270].

Üçüncü Respublika Asiyada müstəmləkələri ələ keçirməkdə heç də az fəallıq göstərmədi. XIX əsrin ortalarında Hind-Çini yarımadasının ərazisində, təxminən 2 milyon kvadratmetr km sahədə müstəqil dövlətlər var idi: Birma, Siam, Annam (buraya Tonkin, Annam və Koxilxil daxil idi) və Kamboca. III Napoleon 1858-ci ildə Annama hücum etdi və 1863-cü ildə Kamboca kralına Fransız protektoratı tətbiq etdi. 1865-ci ildə əhali fransızlara qarşı üsyan qaldırdı, lakin onlar üsyançılarla amansız davrandılar - bütöv kəndləri yandırdılar, suvarma qurğularını dağıtdılar, əhalini məhv etdilər. 15 mart 1874-cü ildə Annam Fransa ilə yeni qeyri-bərabər müqaviləni tanıdı, lakin bu müqavilədə sonuncunun hüquqları gözlənildiyi qədər böyük deyildi. 1883-cü ildə Fransa Tonkinə qoşun göndərdi. Annam hökuməti təslim oldu və 25 avqust 1883-cü ildə Annam üzərində Fransız protektoratının yaradılması haqqında müqavilə imzaladı. Tonkin əslində Fransa koloniyasına çevrilmişdi [1, s.323].

Annamda və Tonkində fransızların işğalı xalq kütlələrinin inadkar müqaviməti ilə qarşılaşdı. 1883-cü ilin noyabrında İngiltərənin dəstəklədiyi Çin 25 avqust müqaviləsini tanımaqdan imtina edərək,fransız qoşunlarının çıxarılmasını tələb etdi. Fransa Hind-Çinə əlavə qüvvələr göndərdi, bir sıra qələbələr qazandı və 1884-cü il mayın 11-də Tyantszində Çinlə dostluq və mehriban qonşuluq haqqında konvensiya imzalamağa nail oldu. Bundan sonra fransızlar Annam üzərində 6 iyun 1884-cü ildə imzalanmış yeni protektorat müqaviləsi tətbiq etdilər. Onlar özlərini iş adamı kimi aparıb, Çinin Annam imperatorlarına bəxş etdiyi böyük qalay dövlət möhürünü lazımsız əşya kimi nümayişkaranə şəkildə əritdilər. Çin hökuməti bu hərəkəti razılaşmanın pozulması hesab etdi. Tonkinlilər Çin qoşunları ilə birlikdə Fransızlar bir neçə döyüşdə məğlub etdilər. Sonra fransızlar Peskador adalarını tutdular və Tayvanı mühasirəyə aldılar. Bundan sonra Tonkinə nizami Çin qoşunları göndərildi. Fransızlar Lang Sonda məğlub oldular, orada çaxnaşma içində qaçdılar, silahlarını atdılar və alayın kassasını çayda batırdılar. Fransız komandiri Brière de l'Isle təcili olaraq əlavə qüvvələr tələb etdi. 1885-ci il martın 29 və 30-da hökumətin iclasında Əlcəzairdən 10 min əsgərin Hind-Çinə göndərilməsi və palatadan 200 milyon frank borc istəməsi qərara alındı.

Əvvəllər Palata bundan imtina etmirdi, lakin martın 30-da keçirilən məşhur iclasda baş nazir Ferri kürsüyə çıxan kimi Klemanso, Ribot və digər deputatların şiddətli hücumlarına məruz qaldı. Palata nazirliyi pisləmək məcburiyyətində qaldı, çünki o zaman əhali möhkəm divar kimi dayanıb müzakirənin nəticəsini gözləyirdi. Palata və Klemanso xalqın qəzəbini görüb kreditlərə səs verməkdən və Ferrinin nazirliyini istefaya göndərməkdən qorxurdular. Lakin istefa verdikdən sonra belə, Ferri hərbi əməliyyatları dayandırmaq üçün Çin hökuməti ilə danışıqlara davam etdi və ekspedisiyanın tamamlanması üçün palatadan vəsait tələb edən Brissonun yeni nazirliyi dərhal 150 milyon frank aldı.

1885-ci il aprelin 4-də Parisdə Fransa ilə Çin arasında ilkin sülh şərtləri imzalandı. Bir neçə ay sonra Çin Annam üzərində Fransanın protektoratını tanıyan Tszyaltsin müqaviləsinin imzalanması ilə müharibə başa çatsa da Hind-Çində fransız müstəmləkəçilərinə qarşı üsyanlar davam etdi.Üsyançılar cəsus katolik missionerlərinin köməyi ilə amansızlıqla yatırıldı. 1887-ci ildə fransızlar Annam, Tonkin, Kamboca və Koçini Hind-Çin İttifaqında birləşdirdilər və orada öz müstəmləkə idarələrini yaratdılar. 1893-cü il oktyabrın 3-də onlar Laos ərazisini bu birliyə birləşdirdilər [4, s.301].

Nəticə. XVIII əsrin ikinci yarısından böyük işğalçı ölkələrin Afrikanın içərilərinə nüfuz etmək istəyi gücləndi. Kapitalizmin inkişafı ilə Afrikanın daxili sistemli tədqiqi başlandı, bunsuz gələcək müstəmləkə işğallarını həyata keçirmək mümkün deyildi.

Fransa müstəmləkəçilik yolunda digər böyük dövlətlərin maraqları ilə toqquşmalı oldu. XIX əsrin sonunda Asiyanın bölünməsi başa çatdı. Monro doktrinası Avropa dövlətlərinin Amerika qitəsinə müdaxiləsini məhdudlaşdırdı və müstəmləkə siyasətində birinci yer Afrikaya düşdü. Onu bölən əsas dövlətlər İngiltərə və Fransa idi və onlar arasında iyirmi ildən çox şiddətli mübarizə getmişdi. Daha sonra Almaniya, İtaliya, Belçika, Portuqaliya və İspaniya öz tələblərini irəli sürdülər. Afrikanı ikiyə

bölən böyük dövlətlər arasında münasibətlər əsasən Avropa siyasəti əsasında formalaşdığından Almaniya Fransa-Prussiya müharibəsindən sonrakı ilk illərdə Fransa qüvvələrini Avropadan müstəmləkələrə yönləndirməkdə maraqlı idi ki, mötədil respublikaçılar bundan yararlanırdılar. Onlar Afrika qitəsində özləri üçün daha sərfəli mövqe yaratmaq üçün Almaniya ilə razılaşma siyasətini qəbul etdilər. Bu siyasət 1880-ci illərdə, Almaniyanın özü Afrikanın bölünməsi uğrunda mübarizəyə qoşulduqda tükəndi. Bu illərdə fransız-ingilis ziddiyyətlərinin həddindən artıq kəskinləşməsi baş verdi. Lakin Rusiya ilə ittifaq bağladıqdan sonra Fransa öz müstəmləkə imperiyasını daha da enerjili şəkildə yarada bildi. Beləliklə, XIX cu əsrin sonunda Fransa kifayət qədər geniş müstəmləkəyə malik idi ki, bu da onun gələcək iqtisadi inkişafı üçün zəngin imkanlar yaratdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Антюхина-Московченко В.И. Третья республика во Франции. 1870-1918. - М., 2006, 486 с.
2. История Франции, в 3-х т. - т.2 /под ред. А.З.Манфреда и др. - М., 2005, 663 с.
3. История дипломатии. - т.2 под ред. В.П Потёмкина - М., 1945, 423 с.
4. Манфред А.З. Внешняя политика Франции в 1871-1891 гг. - М., 2007, 588 с.
5. Рогинская А.Е. Очерки по истории Франции (XVII-XIX вв.). – М., 2007, 367 с.
6. Трахтенберг И.А. Денежные кризисы (1821-1938 гг.). –2-е изд. – М., 2008, 733 с.

САМУДА ИСКЕНДЕРОВА
Доктор философии по историческим наукам,
Преподаватель Бакинского государственного университета

РАСШИРЕНИЕ ФРАНЦУЗСКИХ КОЛОНИАЛЬНЫХ ОККУПАЦИЙ В АЗИИ И АФРИКЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Развитие финансового капитала во Франции в 70-90-х гг. XIX в. вызвало активизацию её колониальной политики. Колонии становились сферой приложения французского капитала. Франция приняла активное участие в борьбе крупнейших капиталистических держав за завершение раздела мира. В 1895 Франция овладела о. Мадагаскар, который в 1896 был объявлен колонией. Продвигаясь в глубь Африки, колонизаторы захватили в 80-90-х гг. XIX в. обширные территории в бассейнах рр. Конго, Нигер, Убанги, Шари, у озера Чад, начали продвижение в Восточный Судан, к верховьям р. Нил. Французские планы дальнейших захватов в Африке и Азии натолкнулись на противодействие английских колонизаторов. По англо-французскому соглашению 1899 о разделе Тропической Африки Франция получила ряд районов от водораздела Конго и Нила. Под колониальным владычеством Франции оказались огромные территории в Северной Африке, Западном Судане и бассейне р. Конго.

Ключевые слова: Колония, Империя, Монархия, Африка, Мадагаскар.

SAMUDA ISKENDEROVA
PhD, Lecturer at Baku State University

THE EXPANSION OF FRENCH COLONIAL OCCUPATIONS IN ASIA AND AFRICA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The development of financial capital in France in the 1870s-1890s led to the intensification of its colonial policy. Colonies became a sphere of application of French capital. France took an active part in the struggle of the largest capitalist powers to complete the division of the world. In 1895, France took possession of the island of Madagascar, which was declared a colony in 1896. Advancing deep into Africa, the colonizers captured vast territories in the basins of the Congo, Niger, Ubangi, Shari, and Lake Chad in the 1880s-1890s, and began advancing into Eastern Sudan and the upper

reaches of the Nile. French plans for further conquests in Africa and Asia encountered opposition from the English colonialists. According to the Anglo-French agreement of 1899 on the division of Tropical Africa, France received a number of areas from the watershed of the Congo and Nile. Vast territories in North Africa, Western Sudan and the Congo River basin came under French colonial rule.

Keywords: Colony, Empire, Monarchy, Africa, Madagascar.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. Qabil Əliyev.